

İstanbul'un İşgali'nden Lozan Barış Konferansı'na: Bıçakçızade İsmail Hakkı'nın *Tarih-i Zafer*'i

Istanbul from its Occupation to the Lausanne Conference: The Tarih-i Zafer of Bıçakçızade İsmail Hakkı

İbrahim Sona*^{ID} & Dindar Negiş**^{ID}

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Yıldız Teknik Üniversitesi
isona@yildiz.edu.tr

ORCID: 0000-0002-6791-4777

** Yıldız Teknik Üniversitesi
negisdindar@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6452-1081

Başvuru / Submitted:

2 Ekim 2023

Kabul / Accepted:

2 Aralık 2023

DOI: 10.21021/osmed.137366

Atıf/Citation:

Sona, İ; Negiş, D. "İstanbul'un İşgali'nden Lozan Barış Konferansı'na: Bıçakçızade İsmail Hakkı'nın *Tarih-i Zafer*'i", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 19 (2023): 317-338

Benzerlik / Similarity: 9

Öz

Edebiyat ve tarih, sosyal bilimler içerisinde birbirine en yakın disiplinler arasındadır. İki ilim dalının olaylara bakış açıları ve yaklaşımları farklı olsa da doğru ve güvenilir bilgiye ulaşma konusunda birbirlerinden istifadeleri kaçınılmazdır. Edebî metinleri inceleyen bir araştırmacının, eserin ortaya konulduğu zamanın tarihî olaylarını bilme zorunluluğu olduğu gibi tarih araştırmacısının da incelediği bir olayı, devrinin yazılı kaynaklarında ararken edebî metinlere bakma gerekliliği bulunmaktadır. Araştırmalar, Osmanlı tarihi ve edebiyatına dair olduğunda bu zorunluluk daha belirgin hâle gelmektedir. Manzum ve mensur sayısız eserin yazıldığı Osmanlı dönemi metinleri içerisindeki fetihname, gazavatname, zafername ve cenknemeler tarihî olayların edebiyatçı gözünden ele alındığı eserlerdir. Bu türden eserler içerisinde değerlendirmenin mümkün olduğu Bıçakçızade Hakkı'nın *Tarih-i Zafer* manzumesi mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün kalıbıyla yazılmış ve seksen üç bentten oluşan bir mütekerri murabbadır. "Bin üç yüz kırk biri yâd et, bin üç yüz kırk biri yâd et" mısraının her bentte tekrarlandığı bu şiir, 1922 yılını hatırlamayı öğütlemektedir. İstanbul'un İşgali, Misak-ı Milli'nin kabulü, Yunanlılar başta olmak üzere Fransız, İngiliz ve İtalyanların eylemleri, İnönü Muharebeleri, Arap ayaklanmaları ve Emir Şerif Hüseyin isyanı, Kütahya Eskişehir Savaşları, Sakarya Muharebeleri, Londra Konferansları, Büyük Taarruz, İzmir Yangını, Mudanya Mütarekesi ve Lozan Konferansı şiirde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. *Tarih-i Zafer*, tarihî olayların şiir hâlinde ifadesidir, üstelik şair olayların içerisinde yer almıştır. Aynı zamanda eser, Millî Mücadele'nin Türk halkı üzerindeki etkisini göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Çalışmada, zafername sayılabilecek *Tarih-i Zafer*'in tarihî yönden incelenerek bilim âleminin istifadesine sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zafername, Bıçakçızade İsmail Hakkı, *Tarih-i Zafer*, Millî Mücadele, Lozan Konferansı.

Abstract

Literature and history are the closest disciplines in the social sciences. The standpoints and approaches of the two disciplines are different. However, it is necessary for them to benefit from each other to contribute to the production of enriched knowledge. A researcher who focuses on literary texts must know about the time or, in other words, the historical context in which they were written. Similarly, the historian needs to consider the relevant literary texts while researching the textual resources of the period related to the historical event in question. The requirement is even more apparent in research focusing on Ottoman history and literature. The countless written works produced within the Ottoman period include works of verse and prose, among which are works that undertake the depiction of historical events from a literary perspective such as fetihname, gazavatname, zafername and cenknames. *Tarih-i Zafer*, accepted as one of the last examples of the Zafername form, is a poem written by Bıçakçızade Hakkı, which was composed according to a prosody of mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün and consists of 83 stanzas, the last line of which always uses a repeated phrase, known as a 'mütekerrir murabba.' The line 'Bin üç yüz kırk biri yâd et bin üç yüz kırk biri yâd et' is a refrain repeated at the end of each stanza, advising readers to remember the year 1922. The occupation of Istanbul, the acceptance of Misak-ı Milli, the actions of the French, British and Italians, especially the Greeks, the battles of İnönü, the Arab's actions and the rebellion of Emir Şerif Hüseyin, the Kütahya-Eskişehir Wars, the battles of Sakarya, the London Conferences, the Great Offensive, the İzmir fire, the Armistice of Mudanya and Lausanne Conference are narrated in detail in the poem. *Tarih-i Zafer* was written with a literary approach to historical events. Moreover, the poet in the events. The work is also notable for showing the effect of the National Struggle on Turkish people. The aim of this article is to introduce and assess this poem from historical perspective.

Keywords: Zafername, Bıçakçızade İsmail Hakkı, *Tarih-i Zafer*, National Struggle, Lausanne Peace Conference.

Giriş

Edebiyat ve tarih, olayları ele alışları farklı olsa da birbirini tamamlar nitelikteki iki ilim dalıdır. Bu ilim dallarında araştırma yapmak iki alana da belli ölçüde hâkim olmayı gerektirir. Konu, ilmi bir bütün olarak algılayan Osmanlıya dair olduğunda tarih ve edebiyat en yakın alanlar olarak dikkat çeker. Osmanlı şeyhülislamı, müverrihi Kemalpaşazade'nin¹ (ö. 1534) tarihî eserlerinin yanında *Türkçe Divanı*² ve *Yusuf u Züleyhâ*³ mesnevilerinin bulunması; meşhur müverrih Gelibolulu Âlî'nin (ö.1600) divanları⁴ ve mesnevileriyle adından söz ettirmesinin yanında klasik edebiyat şairlerinin, fetih ve zaferleri anlatan gazavatname, fetihname, cenkname, zafername, sefername, Selimname ve Süleymanname⁵ türlerinde eserler kaleme almaları, tarih ve edebiyat birlikteliğini gösteren önemli örneklerdir. Savaşları konu edinen türleri birbirinden ayıran kesin çizgiler olmasa da Akkuş'un belirttiği açıklama kabul görmektedir: *Bir kalenin, adanın veya şehrin ele geçirilişini anlatanlar fetihnâme; düşman yenilgisiyle sonuçlanan savaşlar zafernâme; savaş hazırlığı ve savaşa gidişi anlatanlar sefernâme olarak adlandırılırlar.*⁶ Birbirinin yerine de kullanılan gazavatname ve zafernameler diğer benzer türlere kıyasla destanî motifleri daha az barındırmaktadır. Bu iki tür, içerik açısından Levend tarafından üç gruba ayrılmıştır:

- “1. Belli bir seferi, muharebeyi, savaşı ya da fethi konu alan zafernâmeler: Timur Zafernâmesi, Kırım Zafernâmesi...
2. Belli bir padişahın giriştiği savaşları ve fetihleri konu edinenler: Selimnâme, Süleymanname...
3. Ünlü bir komutanın zaferlerini anlatan eserler: Zafernâme-i Ali Paşa, Tiryaki Hasan Paşa Gazâvatnâmesi, Özdemiroğlu Osman Paşa Gazâvatnâmesi gibi.”⁷

Bahsi geçen türlerde XV. yüzyıldan itibaren yazılan eserlerde büyük artış olmuş, XVI ve XVII. yüzyılda ise birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerde stratejik yerler, konaklama mahalleri, ordunun ve yöneticilerin yaptıkları işler, savaş sahneleri, galibiyetler ve şenlikler canlı ve abartılı bir şekilde aktarılır.

Edebiyatımızda zafername dendiğinde Sâbit'in (ö.1712)⁸ ve her ne kadar eleştirel bağlamda ele alsada Ziya Paşa'nın (ö.1880) aynı addaki eserleri akla gelmektedir. Türün son örnekleri Levend tarafından 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'na dair yazılanlar olarak gösterilse⁹ de Bıçakçızade İsmail Hakkı'nın *Tarih-i Zafer* manzumesi, zafernameler içerisinde değerlendirilebilecek eserlerdendir.

¹ Kemalpaşazade (İbni Kemal) için bkz. İsmet Parmaksızoğlu, “Kemâl Paşa-zâde”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, VI (İstanbul, 1977) s. 561-566 ve M. A. Yekta Saraç, “Kemalpaşazâde, Edebî Şahsiyeti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXV (Ankara, 2002), s. 244-245.

² Mustafa Demirel, *İbn-i Kemâl Divân, Tenkidli Metin* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1996).

³ Mustafa Demirel, *Kemâl Paşa-zâde (Şemse'd-dîn Ahmed Bin Süleymân) Yûsuf u Zelîhâ (Süleymaniye, Lala İsmâil Efendi 621)*, Sources of Oriental Languages and Literatures (USA: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2004).

⁴ İsmail Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu Mustafa Âlî Divan I-II-III*, Sources of Oriental Languages and Literatures (USA: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2006).

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Akkuş, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası Edebî Türler ve Tarzlar*, (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2007) ve Rıdvan Canım, *Divan Edebiyatında Türler* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

⁶ Metin Akkuş, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası...*, 87.

⁷ Âgah Sırrı Levend, *Gazâvatnâmeler ve Mihâloğlu Ali Bey'in Gazâvatnâmesi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1973), 5.

⁸ Turgut Karacan, *Sâbit Zafernâme* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 1991).

⁹ Âgah Sırrı Levend, *Gazâvatnâmeler ve Mihâloğlu Ali Bey'in...*, 5.

1. Bıçakçızade İsmail Hakkı (Altınöz)¹⁰

Bıçakçızade Hakkı, aslen Sinoplu olan ve İzmir'e gelerek tütün bıçakçılığı yapan Osman Efendi'nin oğludur ve 1861'de İzmir'de dünyaya gelmiştir. Annesi İzmirli olan Hakkı, ilk eğitimini İzmir'de almıştır. Halit Ziya ve Tevfik Nevzat'la beraber İzmir'de *Nevruz* gazetesini neşretmişlerdir.¹¹ Manisa'ya müstantik olarak atanmasıyla *Nevruz*'daki yazılarına son veren Hakkı, buradayken Tevfik Nevzat'la *İtila* dergisini çıkarmıştır.¹² Manisa'dayken *Hizmet* gazetesinde yazılar neşreden Hakkı, Muğla ve Sakız Adası'ndaki görevinden sonra İzmir İdadisindeki hocalığı ve Vilayet Mektubi Kalemindeki görevi sırasında *Haftalık İzmir Gazetesi*'ni yayınlamıştır.¹³ Üsküp mahkeme-i fevkalade baş kitabetine; Yanya, Suriye, Halep ve Hicaz vilayetleri mektupçuluklarında bulunan Hakkı, Hicaz mektupçusu görevindeyken İskenderiye Seydi Beşir kampına götürülmüş orada üç buçuk yıl esir kaldıktan sonra İstanbul'a gelmiş,¹⁴ akabinde de İzmir'e gitmiştir. İzmir'e yerleştikten sonra kadın hakları konusunda Necip Türkçü ile tartışmaları ile tekrar üne kavuşan Hakkı, Medeni Kanun'un kabulü ile İzmir'de ilk nikâh memurluğu yapan kişidir.¹⁵ İzmir'de bulunduğu dönemde kitap yayımlamaya devam eden Hakkı, 12 Ağustos 1950 tarihinde Güzelbahçe semtindeki evinde vefat etmiştir.¹⁶ Manzum ve mensur bir hayli eseri olan Hakkı, İstiklal Marşı yarışmasına *Türk İstiklal Marşı* şiiriyle katılmıştır. *İmin Hayatın Bencesi*, çeviri olan *Enimüla ve Tarih-i Zafer* önemli eserleri arasında değerlendirilebilir.¹⁷

2. Tarih-i Zafer

Tarih-i Zafer, müstakil bir kitapçık olarak 1922 yılında kaleme alınmış ve İzmir Tayyare Cemiyeti'nce neşredilmiştir. İlk iki sayfası eserin yazılmasının nedeninin de açıklandığı mukaddime kısmı olmak üzere otuz sayfa ve seksen üç bendden meydana gelmiş olup aruzun *mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün* kalıbıyla yazılmış bir mütekerrir murabbadır. Her bendin sonunda "Bin üç yüz kırk biri yâd et, bin üç yüz kırk biri yâd et" mısraı tekrarlanmıştır. Bıçakçızade şiire başlamadan önce "Ne, niçin?" başlıklı mensur bölümde şunları söyler:

Ne, Niçin?

Harb-i 'Umûmî'nin ikinci senesinde Hicaz mektupçusu iken, Mekke'nin 'isyanı ile başlayıp İskenderiye'nin Seydibeşir mevkiinde, kumlar ve tel örgüleri arasında üç buçuk sene imtidâd eden İngiliz esâretinden kurtularak maa-âile İstanbul'a gelmiştim.

¹⁰ Bıçakçızade Hakkı eserlerinde ا.حقی şeklinde yazmaktadır. Bu sebeple Bıçakçızade'nin biyografisini yazan İbnülemin onu Ahmed Hakkı olarak kaydetmiştir. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz I (İstanbul: MEB Yayınları, 1969). Bıçakçızade hakkında çalışmalarda onun ismi İsmail Hakkı, soyadı kanunuyla İsmail Hakkı Altınöz olarak yer almaktadır. Ayrıca Devlet Arşivlerindeki doğumundan Sakız Adası'ndaki memuriyetine kadarki bilgilerinde açık bir şekilde İsmail Hakkı yazmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Sicill-i Umûmî*, DH.SAİDd, 5/186.

¹¹ Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar Bıçakçızade İsmail Hakkı* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Piriştina Kent Arşivi, 2016), 13.

¹² Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar...*, 16.

¹³ Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar...*, 22-23.

¹⁴ Bıçakçızade, *Tarih-i Zafer*'i de İstanbul'da bulunduğu dönemde yazdığını söylemektedir. Bıçakçızade İ. Hakkı, *Tarih-i Zafer* (İzmir: İzmir Tayyare Cemiyeti, 1341), 5.

¹⁵ Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar...*, 40.

¹⁶ Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar...*, 45.

¹⁷ Bıçakçızade Hakkı'nın yazıları ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci ve Yazar...*, 103-124.

İzmir ve etrâfının o sırada hükümet-i sultaniyenin de muvâfakat ve ittihâdıyla Yunanlılar tarafından iki, üç yüz bin askerle işgal edilmiş olmasına mebnî mahzâ memleketimde mavi beyazın menhûs temevvücünü görmemek için zafer ve halas gününün hulûlüne kadar İstanbul'da kaldım ve bu Tarih-i Zafer'i hâkimiyet-i millîmizin tarih-i mübecceli olan 1341 sene-i hicriyesinde orada yazdım.

[6] *Bunda edebiyatın rengîn tasvirleri değil, halk lisanının sade beyanları iltizâm edilmiştir. Maksadım: Harb-i 'Umûmî felaketlerinden sonra başımıza gelen musibet ve ihanetlerden başka, hükümetin ve padişahın da düşmanlarla birleşerek hem kendinin ve hem vatanın mahv ve izmihlâle doğru sürüklendiğini gören Türk'ün, o 'âlî-'azim ve 'âlî-himmet milletimin dört devlete karşı tek başına silâh-ı besâlete sarılarak halk ve icat ettiği galebât-ı 'azîme ve hâdisât-ı 'âliyenin her an evlât ve ensâl arasında mahfûz hâtıra-i ibret ve teyakkuz bulunmasını teminden 'ibârettir ki, bunun da eslem tarîki fikrimce vakâyiin lisân-ı nazm ile tesbîtidir.*

İşte manzumemi, edebiyatın Türk tayyareciliğine bir yardımı olmak üzere, ba'de't-tab İzmir Tayyare Cemiyet-i 'aliyyesine takdim ve arzu buyurdıkları hâlde hem bu cemiyete hem de diğer vilayetlerimizde bulunan tayyare cemiyetlerine hakk-ı tab' ve neşrini terk ettim. Milletim daima mesut olsun. Bıçakçızade İ. Hakkı¹⁸

İsmail Hakkı, Seydibeşir'de üç buçuk yıl İngilizler tarafından esir tutulduğunu,¹⁹ esaretten sonra İstanbul'a geldiğini, İzmir çevresinin Yunanlıların işgali sebebiyle İstanbul'da kaldığını,²⁰ ve *Tarih-i Zafer*'i de İstanbul'da bulunduğu 1341 yılında kaleme aldığını belirtmiştir. Şair, genç nesillerin yaşananları zihinlerinde tutmalarını sağlayacak en sağlam yolu, olayların nazım diliyle tespit edilmesi olarak görmektedir. Bu sebeple 13 Kasım 1918 İstanbul'un işgalinden 4 Şubat- 23 Nisan 1923'teki Lozan Barış Konferansı'nın kesintisine kadar geçen dönemdeki tarihî olayları şiirleştirmiştir. İsmail Hakkı, sanatlı bir anlatımı tercih etmediğini, yaşananların akıllardan hiç çıkmaması için bu şiiri yazdığını dile getirmektedir.

Tarih-i Zafer, hamasî bir dille, duygulara hitap edecek şekilde, tarihî perspektif göz ardı edilmeden yazılmıştır. Büyük değişimlerin yaşandığı Osmanlı'nın son dönemindeki olayların manzum bir ifadesi olması açısından önemlidir. Tarihî olayların kronolojik bir sırayla takip edilebildiği eserde, toplumun yaşananlardan nasıl etkilendiği görülebilmektedir.

¹⁸ Bıçakçızâde İ. Hakkı, *Tarih-i Zafer...*, 5-6.

¹⁹ Seydibeşir Kuveysna Dört Numaralı Osmani Userâ-yi Harbiye Kampı, 1. Dünya Savaşı yıllarında Mısır'ın İskenderiye şehrinin 15 km. kuzeydoğusunda bulunan bir askerî esir kampıdır. Kamp, Osmanlı subaylarına tahsis edilmiş ve savaş yıllarında burada 430 subay, bunların hizmetlerine bakan 410 emir eri, 10 imam ve aralarında Hakkı Bey ile ailesinin de bulunduğu Mekke'de esir edilmiş 20 sivil tutulmaktaydı. Mahmut Akkor, "Çanakkale Cephesi'nden Mısır'a Götürülen Türk Esirleri", *Vakanüis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3/I (2018), 18.

²⁰ İsmail Hakkı burada 200-300 bin askerle işgal edildiğini belirtse de bu rakam tarihî kaynaklarda on iki bin civarındadır. Cihat Akçakayahoğlu, Selim Turhan, *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi 1. Kısım*, C. 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1963), 30.

3. Tarih-i Zafer'den tarihî olaylar²¹

Edebiyatçının bir olayı ele alışı ile müverrihin/tarihçinin bu olaya yaklaşımı farklılıklar gösterebilmektedir. Şairler, var olan olaydaki duygu yoğunluğuna; tarihçiler olaya, onun nedenlerine ve sonuçlarına odaklanırlar. Bıçakçızade Hakkı da İstanbul'un işgalinden başlayan, Lozan Barış Konferansı'yla sonlanan olayları, tarihî perspektifi göz ardı etmeden hamasî bir dille ele almıştır. Her bendi dört mısradan oluşan murabbain, dördüncü dizelerinde “Bin üç yüz kırk biri yâd et bin üç yüz kırk biri yâd et” sözlerini tekrar ederek yaşananların unutulmamasını sağlamaya çalışmıştır. Şiir, olayların akılda kalıcılığını arttırdığı gibi, insanlar üzerindeki psikolojik etkileri göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

[7] (1)²² *Ey arslan nesli, arslan neslim, artık fikr-i bî-dâd et! / Bin üç yüz kırk biri yâd et, bin üç yüz kırk biri yâd et! / Bütün evlâdına ensâline bu şi'ri inşâd et! / Bin üç yüz kırk biri yâd et, bin üç yüz kırk biri yâd et!*

Bıçakçızade, şiire arslan nesli seslenişi ile başlamaktadır ve yapılan zulmün hatırlanmasını tavsiyesi etmektedir. Bütün evlat ve ensalin bu şiiri okumasını istemektedir.

(2) *Bu târîh-i zaferdir bak melekler 'arş-ı a'lâda / Eder tebrik fahrü'l-mürselîni kurb-ı Mevlâda / Yunan sındı, vatan kurtuldu bu sâl-i ferahzâda / Bin üç yüz...*²³

Arştaki melekler, Hz. Muhammed'i zafer tarihi sebebiyle tebrik etmektedir. Bu kutlu yılda Yunan yenilmiş vatan kurtulmuştur. Şiirin merkezinde yer alan 1922 yılı, şair tarafından şiirin odağına alınmıştır. Hz. Muhammed'in melekler tarafından tebrik edilmesi, Müslümanların gayrimüslim bir topluluğa karşı galip gelmeleri sebebiyledir.

[8] (3) *O gün ki birkaç alçak vardı serkâr-ı hükûmette, / Ki yok târîhde misli onların cehl ü ihânette / O gündün sonra üç yıl, geçti günler hep felâkette / Bin üç yüz...*

Hakkı'nın tarihte cehalet ve ihanette benzerleri bulunmayan hükümetin başındaki birkaç alçak olarak bahsettiği, Damat Ferit Paşa'dır. Ferit Paşa'nın İngiliz taraftarı ve Millî Mücadele aleyhtarı olması sebebiyle bu yaklaşım tercih edilmiştir.²⁴

3.1. İstanbul'un İşgali ve Millî Mücadele

(4) *Sevr ahkâmı, Wilson sulhu, işgâl oldu İstanbul; Yıkıldı burc u bârû, İngilizler oynadı futbol; Yunan da buldu en son İzmir'in işgâline bir yol: Bin üç yüz...*

İngilizler, Sykes-Picot Antlaşması'yla daha önceden belirlenen hedefleri işgal etmeye başlamışlar. 8 Kasım'da Musul, 12 Kasım'da İskenderun ve 13 Kasım'da da İstanbul, İtilaf Devletleri'nce işgal edilmiştir.²⁵ 13 Kasım 1918'de gerçekleşen bu olaydan önce 10 Ağustos

²¹ Şiirin edebî ve tarihî bir metin olarak incelenmesinde Fatih Sona'nın çalışmasındaki yöntem tercih edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Sona, *Osmanlı Şairlerinin Divanlarında Fetihler-Zaferler* (18. yy.) 2.bs. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019).

²² Sayfa numaraları köşeli parantez []; bend numaraları da parantez () içerisinde verilecektir. Şiir, aruz vezniyle yazıldığı için Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun ünlüler gösterilmiştir. Özel isimler vezne uygunluk açısından telaffuzlarıyla yazılmış, [] parantez içerisinde günümüzdeki yazılışları verilmiştir.

²³ Tekrar niteliğindeki “Bin üç yüz kırk biri yâd et bin üç yüz kırk biri yâd et” mısraı bundan sonraki kısımlarda Bin üç yüz ... şeklinde yazılacaktır.

²⁴ Murat Bardakçı, *Şahbaba* (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1998), 168.

²⁵ Ahmet Hurşit Tolon, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Antlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol* (Ankara: AKM Yayınları, 2004), 103.

1920’de Paris’te imzalanan Sevr Antlaşması’nda ve Wilson Barış Görüşmeleri’nden bahseden Hakkı, İngiliz askerlerinin Taksim Topçu Kışlası’ndaki düzenledikleri futbol müsabakalarına gönderme yapmıştır. Surlar ve hisarların yıkılıp İngilizlerin futbol oynayışı düşmanlarca yapılan savaştan sonraki eğlenceyi çağrıştırmaktadır. Ayrıca bu olay, inceden inceye Türklere yapılmış bir hakaret olarak da düşünülmektedir. Şair, bundan sonraki durumu şu mısralarla tasvir eder:

(5) *Bütün ’asker o dem tecrîd edilmişti silâhından / Urulmuştu vatan zâlim eliyle kalb-gâhından / Kararmıştı felekler yükselen mazlûmlar âhından / Bin üç yüz... [9]* (6) *Hükûmet ittihâd etti ’adû-yı mülk ü milletle / Vatan teslîm edildi düşmana bahs-i hamîyyetle / “Olur mu bu?” deme, biz şâhid olduk buna hayretle / Bin üç yüz...*

Hakkı, askerlerin silahlarının elinden alındığını, vatanın zalim eliyle kalbinden vurulduğunu dile getirmektedir. Gökyüzünün zulme uğrayanların ahları yüzünden kararmasıyla hüsn-i ta’lil yapan şair, birden duygunun yönünü kızgınlık ve şaşkınlığa döndürerek ülke ve millet düşmanlarıyla işbirliği yapan hükümetin, koruma gayreti iddiasıyla vatani düşmana teslim ettiğini ve bu da yapılıp mı sorusuna hayretle şahit olduklarını belirtir. Gazi Mustafa Kemal bir kurtarıcı olarak şiirin devamında yer alır:

(7) *O dem toplandı a’yân u vücûh-ı millet-i beyzâ / O dem Türk sînesinden doğdu bir şems-i semâ-peymâ / Yetiştî Mustafa Paşada birleşdi hümâ-âsâ / Bin üç yüz... (8) Karâr verdi cihâda ehl-i nâmûs ’azm-i tâmm etti / Edip Mîsâk-ı Millî’ye yemîn millet kıyâm etti / Sarıldı Türk silâha, câ-be-câ rekz-i hıyâm etti / Bin üç yüz...*

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, 22 Haziran’da Amasya Genelgesini yayımlayarak “Milletin bağımsızlığını, yine milletin azmi ve kararı kurtaracaktır.” misyonuyla kongreler düzenlenmesi çağrısında bulunmuşlardır. Temmuz ayının sonunda Mustafa Kemal Paşa, hakkında çıkan idam ve yakalama kararı üzerine Erzurum’dayken askerlik görevinden istifa etmiştir. Bu istifanın ardından emirlere karşı gelerek komutanı olduğu 15. Kolordu’yu terhis etmeyen Kazım Karabekir (ö.1948), Mustafa Kemal Paşa’nın emri altında Millî Mücadele’ye katıldığını bildirir. Önceki ay Amasya’da yapılan millî direniş çağrısının yankı bulmasıyla 23 Temmuz-4 Ağustos tarihleri arasında Erzurum’da Paşa’nın katılımıyla bir kongre toplanmıştır.²⁶ Şair, Müslümanların ileri gelenlerinin toplandığını, Türk’ün sinesinden gökyüzünü ölçen bir güneş doğduğunu, Kaf dağında yaşayan efsanevi hümâ kuşu gibi²⁷ Mustafa Kemal Paşa’nın gölgesi altında birleştiğini belirtir. Ahd-i Millî, Peymân-ı Millî olarak da bilinen 28 Ocak 1920’de Osmanlı Mebusan Meclisi’nce çıkarılan kararlardan²⁸ bahseden şair, halkın cihada karar verdiğini, Misak-ı Millî’de yemin ederek ayağa kalktıklarını, yer yer çadırlar kurarak silaha sarıldıklarını dile getirir. Şair, daha sonra İtilaf Devletleri’nin yaptıklarını şu sözlerle aktarmıştır:

[10] (9) *Bu hâli gördü Yunan aldı yardım İngilizlerden; / Çıkardı askeri saldırdı yer yer hep denizlerden; / Niçe mazlûmu yaktı, kesti erkeklerle kızlardan: / Bin üç yüz... (10) Silâhsız halkı hep alçak Yunanlı katl-i ’âm etti; / Bütün İslâm’ı, Türk’ü mahve sarf-ı sa’y-i tâm etti; / Bu hâle Avrupa devletleri de ihtimâm etti: / Bin üç yüz.. (11) Fransız, İngiliz, Yunan, İtalya pek garîb ahvâl! / Beyrut’tan, Basra’dan sâhilleri hep ettiler işgâl: / Bizi elhâsıl etmektî emel mahkûm-ı izmihlâl: /*

²⁶ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C. 1, 3.bs. (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 281-283.

²⁷ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), 194.

²⁸ Cevdet Küçük, “Misak-ı Millî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX (Ankara 2020), s.173.

Bin üç yüz... [11] (12) Şu da'vâ-yi temeddün eyleyen milletleri anla! / Bizi mahvetmeye yüz bin cinâyet ettiler icrâ; / Sakın hak var 'adâlet var denirse eyleme ısgâ: / Bin üç yüz...

Bıçakçızade'ye göre İngilizlerden yardım alan Yunanlıların Anadolu'da silahsız halkı katletmeleri, İslam ve Türkleri mahvetme amaçlıdır. Avrupa devletleri Fransızlar, İngilizler ve İtalyanlar da bu duruma yardım etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne karşı Irak/Basra ve Lübnan/Beyrut'tan karaya asker çıkarmak suretiyle savaştıklarını hatırlatan şair, Türkleri yok olmaya mahkûm etmek istediklerini belirtmektedir. Medenî olduklarını iddia eden devletlerin gerçek yüzlerini ortaya çıkarmak isteyen şair, onların yüz bin cinayet işlediklerini ve hak, adalet var dendiğinde inanılmaması gerektiğini de eklemektedir. Hakkı, cinayetlerin akabinde Ermeniler ve Rumların silahlandırılmasına değinir:

(13) *Silâhlândırdılar hep Ermenî'yi, Rûm'u dâhilde; / Fesâddan hâlî bir yer kalmadı dâhilde, sâhilde; / 'Adûya iltihâk etti nice hâ'in esâfil de: / Bin üç yüz...*

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Karadeniz ve Ege'deki Rum kökenli Osmanlı tebaası ile bir kısım Ermeni azınlık, İngiltere ve Yunanistan tarafından silahlandırılarak Mondros'un yedinci maddesinin uygulanması için zemin hazırlanmış, bu bağlamda oluşturulan silahlı gruplar yerli Müslüman halka saldırmıştır.²⁹ Bıçakçızade, bu durumda içeride ve sahillerde karışıklıkların iyice arttığını, ayrıca içerideki birçok hainin, düşmana katıldığını söylemektedir.

(14) *Halîfe İngiliz destinde 'âdî bir esîr oldu; / Ferîd Paşa³⁰ geçip sadra, erâzil de vezîr oldu; / Cihân hayrette kaldı öyle bir cürm-i kebîr oldu: / Bin üç yüz... [12] (15) Bu sadrâzamla şeyhü'l-İslâm olan mel'ûn-i bî-pervâ; / Mücâhidlerle tecvîz-i kitâle verdi bir fetvâ; / Miyân-ı Müslimîne ettiler hûnîn fesâd ilkâ: / Bin üç yüz... (16) Bu esnâda şeni' bir fitne bunlar ettiler îkâd; / Edildi Konya halkı fikr-i istiklâl ile ifsâd; / Bu sûretle o halkın oldu nâm u şöhreti berbâd: / Bin üç yüz...*

İstanbul'un 13 Kasım 1918 ve 16 Mart 1920'de işgalinden sonra hem halife hem de sultan olan Mehmed Vahdeddin'in (s. 1918-1922) hükmü son derece zayıflamıştır. Kurduğu hükümetlerle, yanlış ve başarısız politikaları sebebiyle Damat Ferit Paşa'yı (ö.1923) reziller vezir oldu diyerek eleştiren şair, sadrazam ve şeyhülislamı lanetlenmiş kişiler olarak göstermiştir. Sadrazam Damat Ferit ve Şeyhülislam Dürrîzâde Abdullah Efendi'nin (ö. 1923) Millî Mücadele'ye katılanları küfürle suçlayarak tekfir etmesi ve giyaplarında onları ölüme mahkûm etmesini hatırlatarak³¹ bunun inançlı ve saltanata bağlı Millî Mücadele taraftarları arasında bir fesada yani karışıklığa sebep olduğunu belirtir. Ayrıca Konya'da çıkarılan fitneyle halk, istiklal düşüncesiyle ayaklanmıştır.³² Bu bölümde ağır eleştiriden çekinmeyen Hakkı, ayrıntıları da vererek yönünü İnönü savaşlarına çevirmektedir:

3.2. İnönü Savaşları

(17) *Cesâret etti Yunan İnönü'nde girdi bir harbe; / Fakat arslanları Türk'ün ona indirdiler darbe; / Ferâgat etti şarka gitmeden, döndü yine garba: / Bin üç yüz...*

Şair, 9 Ocak 1921'de gerçekleşen I. İnönü Muharebesi'yle Yunanlıların doğuya gidebilmesini Türk'ün aslanlarının engellediğini, Yunanlıların bu savaştan sonra tekrar yönünü batıya çevirdiğini söylemektedir. Kuzeybatı Anadolu'da Eskişehir'i almak suretiyle Ankara'ya ulaşım Millî

²⁹ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, C. 2, 8.bs. (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1987), 195-199.

³⁰ Cevdet Küçük, "Damat Ferit Paşa" *TDV İslam Ansiklopedisi*, XIII (Ankara, 1993), s. 436.

³¹ Mehmet İpşirli, "Dürrîzâde Abdullah Beyefendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, X (Ankara, 1994), s. 36.

³² Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar* (Ankara: Genelkurmay Yayınları, 1974), 187-188.

Mücadele'yi bitirmek için ileri harekâta girişen Yunan ordusu, Millet Meclisi kuvvetleriyle 6 Ocak 1921'de İnönü'de karşı karşıya gelmişlerdir. Yunan ordusu sayı ve teçhizat bakımından Millet Meclisi kuvvetlerinin üç katı büyüklüğünde olup taarruzdayken, Türk orduları müdafaa hâlindeydi.³³ Muharebe 11 Ocak'ta bittiğinde Mirliva İsmet Paşa'nın komuta ettiği kuvvetler, Yunan Ordusu'nu yenmiştir.³⁴ Bıçakçızade, Yunanlıların arkasındaki gücün İngilizler olduğunu ayrintılarıyla ele almıştır:

[13] (18) *Cihânda İngiliz'dir Türk'e, dîne en büyük düşmân; / Hem eyler bî-araflık iddi 'â, hem zulm-i bî-pâyân; / Onun sevkiyle etti her ne ettiyse bize Yunan: / Bin üç yüz...* (19) *Tüfenk, cebhâne, top, tayyâre, zâbit, para Yunan'a; / Veren hep İngiliz'di, İngilizlerdi le 'îmâne; / Murâdı mahvımızdı sen bu hükme kalma bî-gâne: / Bin üç yüz...* (20) *Neler yaptı neler, saldı fesâd İrân'a, Turan'a; / Karıştırdı Hicâz'ı, Rûm'u, boğdu seyl gibi kana; / Eder îrâs-ı dehşet söylesem insâna, şeytâna: / Bin üç yüz...*

Hakkı'ya göre Yunanlılara cephane, tüfek, top, uçak ve para yardımı yapan; Türk'e, İslam'a en büyük düşmanlığı besleyen, tarafsızlık iddiasında bulunup da sınırsız zulümlere kalkışan, alçakça yok olmamızı isteyen, İran'a Turana fesat salan, Hicaz'ı karıştırıp Rum'u sel gibi kana boğan, yaptıkları söylene insanların hatta şeytanın bile dehşete düşeceği kavim İngilizlerdir. İngiltere, Millî Mücadele'de tarafsız gibi görünüp Yunanistan ordusuna yardımlarda bulunmuştur. Şair, İran ve Turan fesadıyla, İngiltere'nin özellikle 19. yüzyıldan itibaren Hindistan'ın güvenliği ve jeopolitik çıkarları gereği, Orta Asya ve İran'da, bölge halkları ve devletlerle girdiği silahsız mücadele neticesinde bölgeyi istikrarsızlaştırmasını³⁵ hatırlatır. İngilizlerin kışkırtmaları ile Osmanlı'yı karşılarına alan Araplara geçiş yapar:

[14] (21) *'Arab ayrıldı, Türk'ü kovdu, sürdü Mekke'den Şâm'dan; / Benim dîn kardaşımdı, kurşun attı en son arkamdan; / Hayır bekler miyim ben, söyle artık Hâm'dan, Sâm'dan? / Bin üç yüz...* (22) *Tamâm dört yüz sene kabr-i Nebîye eyledim hizmet; / Bütün kalbimle ettim Ka'be'ye, hem ehline hürmet; / 'Araptan buldum en sonra belâmı, bu elîm hâlet! / Bin üç yüz...* (23) *Emîr-i Mekke istiklâl için 'ahd aldı düşmândan: / Hıyânet etti İslâm'a, uzaldı dînden, îmândan; / Ne Allah'tan hayâ etti, utandı ne de Kurân'dan: / Bin üç yüz...* [15] (24) *'Adâlet, merhamet hep lafz-ı bî-ma'nâdır, aldanma; / Sana bir başka millet, başka devlet yâr olur sanma: / Emîr-i Ka'be olsa sâf-derûnluk eyleme, kanma: / Bin üç yüz...*

Bıçakçızade, Osmanlı'nın Arap topraklarından çekilişini ilginç ifadelerle anlatır: Türkler, din kardeşimizin (Arapların) arkamızdan attığı son kurşun sebebiyle Mekke ve Şam'dan kovulmuştur. Ham ve Sam'dan hayır bekler miyim diyerek Hz. Nuh'un oğullarına gönderme yapmaktadır. Hz. Nuh'un Ham, Sam, Yafes adlı üç oğlu vardır.³⁶ Ham, Sudanlıların diğer bir rivayete göre Kıbtî, Berberîler, Hint ve Sındlilerin atası;³⁷ Sam, Arapların diğer bir rivayette Acem ve Arapların;³⁸ Yafes de Rum'un, Türklerin ve Hazarlar'ın atasıdır.³⁹ Türklerin atası olan Yafes'i kullanmayan şair, Ham ve Sam'ın isimlerini Araplar sebebiyle zikretmiştir. Hz. Muhammed'in kabrine dört yüz yıl hizmet

³³ İsmet Görgülü, *On yıllık Harbin Kadrosu 1911-1922* (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 343-346.

³⁴ Rahmi Apak, *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Birinci-İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921)*, 3. Kısım, C. 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999), 240-246.

³⁵ Hatice Karımov, "Orta Asya'da Rusya ve İngiltere", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 124/ CCXLIV (2020), 237.

³⁶ Ömer Faruk Harman, "Nûh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIII (Ankara, 2007), s. 225.

³⁷ Şaban Kuzgun, "Hâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV (Ankara, 1997), s. 396.

³⁸ İsmail Taşpınar, "Sâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (Ankara, 2009), s. 61.

³⁹ Ömer Faruk Harman, "Yâfes", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIII (Ankara, 2013), s. 175.

eden, Kabe'ye, Ehl-i Beyt'e veya Kabe'dekilere hürmet eden Yafes'in soyundan gelen Türkler, Sam'ın soyundan gelen Arapların belasına uğramıştır. Mekke Emiri'ni de, düşmandan bağımsızlık için söz alan, İslam'a hainlik eden, dinden imandan uzaklaşan, Allah'tan ve Kur'an'dan utanmayan şekilde tanımlayan şair, Şerif Hüseyin'in saf kalplilik edip kandırıldığına değinir. Tarihî olarak 1916'da gerçekleşen olaylar şu şekilde gelişmiştir: Osmanlı Devleti'ne ve İttihat Terakki Hükümeti'ne karşı olan muhalif tavırlar Mekke Emiri Şerif Hüseyin liderliğinde 10 Haziran 1916 günü bilfiil isyana ve silahlı mücadeleye dönüşmüştür. Her ne kadar isyanın görünürdeki nedeni İttihat ve Terakki Hükümeti olsa da asıl sebep, Şerif Hüseyin'in Arap topraklarının sultanı olma gayesidir. 16 Haziran 1916'da Cidde ve 17 Eylül'de Taif'in düşüşünü, Mekke gibi diğer şehirler izlemiş, Medine ise uzun süren bir direnişten sonra Ocak 1919'da teslim olmuştur. Söz konusu Arap isyanı, bütün Arap kabileleri tarafından kabul görmemiş olsa da isyana katılmayan Arapların Osmanlı'ya gerektiği gibi yardım etmemiş olması, bu isyanın amacına ulaşmasını sağlamıştır. Bilhassa Haziran 1916'dan Ekim 1918'e kadar Osmanlı cephe hattının gerisine yapılan sabotajlar başta ordu lojistiği olmak üzere pek çok açıdan ciddi sonuçlar doğurmuş, isyancıların; esirleri öldürme, su kuyularını zehirlenme, ölüleri soyma gibi insanlık dışı davranışları uzun süre hafızalarda kalmıştır.⁴⁰ Şair, Eskişehir-Kütahya Muharebeleri'ni anlatmaya başlar:

3.3. Eskişehir ve Kütahya Savaşları

(25) *Bırak insâfı, insâniyyeti, ahvâle et dikkat; / Olur bil hasm-ı bî-insâfa insâf mûcib-i neket; / Neler yaptı bulunca bak Yunanlı bir küçük fırsat: / Bin üç yüz...* (26) *Verip esbâb-ı harbi Türk'e karşı 'azm ü şiddetle, / Yunan'ı İngiliz tekrâr techîz etti kuvvetle; / Kral Konstantini ser-hadde i'zâm etti dehşetle: / Bin üç yüz...* [16] (27) *İki yüz binden artık 'asker-i Yunan her yerden; / Hücûm etti büyük topraklar kâfir bahrdan, berden; / Bizim 'asker çekildi, geçdi hem pek çokları serden: / Bin üç yüz...*(28) *Kütahya, bir de Eskişehir'i düşman etti istîlâ; / Nice ma'mûreyi alçakça yaktı, eyledi yağmâ; / Diğer baştan da kâfir Afyon'a oldu hüküm-fermâ: / Bin üç yüz...*

Bıçakçızade'ye göre insaniyetin, insafın bir kenara bırakılması, duruma dikkat edilmesi gerekir. Bir atasözü niteliğindeki, insafsız düşmana insafın felaket getirdiğini bildiren söz, küçük bir fırsat bulduğunda Türklerle yaptığını bırakmayan Yunanlılar için söylenmiştir. 1913-7 ve 1920-2 yıllarında krallık yapan Birinci Dünya Savaşı ve Küçük Asya Seferi'ndeki (Millî Mücadele) hataları sebebiyle tahttan indirilen I. Konstantinos (1868-1923)⁴¹ yönetimindeki Yunanlılar, iki yüz bin askerle karadan ve denizden saldırarak birçok Türk askerini şehit etmiştir. Yunanlılar, Kütahya ve Eskişehir'i yakıp yağmalayarak işgal etmiş, Afyon'a hükmetmiştir. Şairin ele aldığı Eskişehir ve Kütahya savaşlarının tarihî zemini şu şekildedir: Yunan Ordusu, BMM'nin faaliyetlerini sonlandırmak için Ankara hedefli olmak üzere Batı Anadolu'ya yaptığı ileri harekâta, beklenmedik noktalardan kuvvetli bir taarruz gerçekleştirmiştir. Neticesinde Türk Ordusu, Eskişehir ve Kütahya başta olmak üzere Batı Anadolu'nun ciddi bir kısmından çekilmek zorunda kalmış ve Sakarya Nehri'nin doğusunda tekrar mevzilenmiştir. Bu geri çekiliş, Millî Mücadele'nin en büyük yenilgilerinden kabul edilir.⁴² İsmail Hakkı, Sakarya Meydan Muharebesi'ne geçiş yapar:

⁴⁰ Şükrü Erkal, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C. 6 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978), 147 ve Azmi Özcan, "Şerif Hüseyin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII (Ankara, 2010), s. 585-586.

⁴¹ John Selden Willmore, *The Story of King Constantine, A Revealed in the Greek White Book* (Carolina: South Bibliolife Publisher, 2019), 81-83.

⁴² Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali...*, 637-639.

3.4. Sakarya Meydan Muharebesi

(29) *Bizim 'asker Sakarya dağlarında tuttu istihkâm; / Gazanferler gibi düşmanla harbe eyledi ikdâm; / Yetiştî 'avn-i Hak, oldu muzaffer 'asker-i İslâm: / Bin üç yüz...[17]* (30) *Sakarya kan kesildi; dağlar, istihkâmlar volkan; / Kırıldı ma'neviyyâtı, sebâta kalmadı dermân; / Kral kaçdı, otuz bin kâfir oldu hâk ile yeksân: / Bin üç yüz...*

Bıçakçızade, Sakarya Zaferi'ni galibiyete yakışır bir coşkuyla ele almaktadır: Sakarya dağlarında siper alan Türk askeri, aslanlar gibi düşmanla savaşıma başlamış, Allah'ın yardımıyla İslam askerleri galip gelmiştir. Savaş meydanının kan kırmızısını çağrıştıracak şekilde Sakarya kızarmış (kan kesilmiş); dağlar, kuvvetli siperler yine kızıl renginden ötürü volkan olmuştur. Ruhî çöküntü yaşayan (maneviyatı kırılan), yerinde durmaya gücü kalmayan Yunan Kralı I. Konstantinos kaçmış, otuz bin Yunan da toprağa karışmıştır. Tarihî gerçeklik de anlatılanlarla örtüşmektedir: Kütahya-Eskişehir Savaşları'ndan sonra yarım kalan Anadolu harekâtını tamamlamak ve Ankara Hükümeti'ni ortadan kaldırmak için yapılan muharebede Yunan Ordusu, 14 Ağustos'ta saldırıya başlayarak Sakarya Nehri'ni geçip 23 Ağustos'ta beş koldan Türk mevzilerine ulaşmıştı. Savunma hâlindeki Türk Ordusu ise 100 kilometrelik cephe hattı boyunca altı grup hâlinde tertiplenmişti. Saldırıya başlayan Yunan Ordusu, batıdan yaptığı taarruzu aniden azaltıp güneye doğru yönelerek en zayıf Türk birliklerinin bulunduğu güney kanadına saldırdı. Bu ani ve kuvvetli saldırı sonucunda burada bulunan stratejik Mangal Dağı ve Ankara'yı savunan son doğal mevzi olan Çaldağı düşünce, cephe yarılmış ve Yunan Ordusu'na Ankara yolu açılmıştı; fakat Türk birlikleri Ankara'ya kadar geri çekilmeyerek alan savunması yapmaya başladı. 10 Eylül'de ise bizzat Mustafa Kemal Paşa bir karşı taarruz başlatarak Çaldağı, Eskişehir-Afyon hattının doğusu ile Sivrihisar, Aziziye, Bolvadin ve Çay'ı kurtardı. İkmal noktalarından bu denli uzak kalan Yunan Ordusu ise artık savunma yapamadı. Yirmi iki gün, yirmi iki gece süren çatışmalar 13 Eylül'de bittiğinde Yunan Ordusu taktik bir geri çekilme adı altında muharebeyi kaybetti. Yunanlılar ölü, yaralı ve esir olmak üzere 40.000 kayıp verirken Türk tarafının kaybı 39.289'dur.⁴³ Bıçakçızade, Fransızların İngilizlerin ve İtalyanların Anadolu'yu terk edişlerini sebepleriyle ele alır:

(31) *Fransızlar Kilikya kıt'asın etmiştiler işgâl; / Fakat 'Antep ile Mar'aş'da mağlûp oldular derhâl; / Bu hâlden sonra Türk'le i'tilâfa oldular meyyâl: / Bin üç yüz...*(32) *Fransız haylî etti İngiliz âmâline hizmet: / Fesâd-ı âleme onlar da âlet oldu bir müddet; / Nihâyet i'tilâf etti bizimle, eyledi ric'at: / Bin üç yüz...*(33) *Bu hâlin karşısında İngilizler oldular hayrân; / Çalıştı bozmaya bu i'tilâfı, bulmadı imkân; / Sebât etti metânetle bu işte başvekîl Biryand [Briand]: / Bin üç yüz...*(34) *Fransız fikrini râcih bulup kendi şi'ârından, / Bıraktı İngiliz eskârını, döndü karârından, / Çekip gitti İtalyanlar da Antalya civârından: / Bin üç yüz...*

Şairin, Kilikya kıtası olarak bahsettiği yer, Ş. Sami'nin "(Clicie) Asya-yı sagîrin yani Anadolu'nun taksîmât-ı kadîmesinde kıt'a-ı mezkûrenin müntehâ-yı şark-ı cenûbîsinde bir hıtta olup, şimdiki Adana ve İçel sancaklarından ibaret olmağla..."⁴⁴ ifadeleriyle İçel ve Adana'dır. Antep ve Maraş'ta mağlup olan Fransızlar, 20 Ekim 1921'de Ankara Anlaşması'yla işgal ettikleri bölgelerden çekilmişlerdir. Bıçakçızade, Fransızların, İngiliz emellerine hizmet ettiklerini, dünyada karışıklık çıkarmaya bir müddet alet olduklarını ve sonunda Türklerle görüşmeye başladıklarını,

⁴³ Ahmet Timural vd. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi* 5. Kısım 2. Kitap, C. 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1973), 454; Celâl Erikan, *100 Soruda Kurtuluş Savaşımızın Tarihi*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1971), 118; Sabahattin Selek, *İstiklâl Harbi, Yeni Türk Devletinin Kuruluşu* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1965), 283.

⁴⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. 5 (İstanbul: Mihran Matbaası, 1314), 3940.

yine İngilizlerin bu anlaşmayı bozmaya çalıştıklarını, Başvekil Briand'ın bu işte geri dönmediğini belirtir.⁴⁵ İngilizler de Fransızların düşüncesini üstün bularak kararından dönmüş; İtalyanlar da Anadolu'dan çekip gitmiştir. Şair, İngiliz David Lloyd George'a (ö.1945) geniş bir yer ayırır:

(35) *Liyod Corc [Lloyd George] başvekili İngiliz'in bir papâs-zâde! / En alçak düşmanı İslâm ile Türk'ün bu dünyâda! / Cihânı şeytanetle bak çevirdi vahşet-âbâda: / Bin üç yüz...[19] (36) Boğazlardan, akalliyetden etti bahs-i bî-ma'nâ; / Mevâ'id-i ekâzible Yunan'ı eyledi igrâ; / Merâmı kalmak İstanbul'da, etmektî bizi imhâ: / Bin üç yüz... (37) Uzattıkça uzattı konferanslarla bu da'vâyı; / Onun teşviki tekrâr yaktı Yunan hayli süknâyı; / Bütün şiddetle tatbîk etti Türk'e fikr-i imhâyı: / Bin üç yüz...*

Bıçakçızade, 1916-1922 yıllarında İngiliz başbakanlığı yapan Lloyd George'u şu cümlelerle tanımlar: Bir papazın oğlu olan İngiliz başvekili, İslam ve Türk'ün en alçak düşmanı, hilekârlığıyla dünyayı ıssız bir yere dönüştüren kişidir. İstanbul'da kalıp bizi yok etmek niyetiyle boğazlardan, azınlıklardan anlamsız bir şekilde bahsetmiş, yalan vaatlerle Yunan'ı teşvik etmiştir. Bu davayı, konferanslarla uzattıkça uzatmış, Yunan da onun teşvikiyle birçok yerleşim yerini yakmış, Türk'ü yok etme fikrini bütün şiddetiyle uygulamaya çalışmıştır. Şair, 23 Şubat-16 Mart 1921 tarihlerinde gerçekleştirilen Londra Konferansları'ndan sonra Yunan ve Fransızların tekrar harekete geçişlerini şu şekilde ele alır:

[20] (38) *Teşebbüs eyledi İstanbul'un işgâline Yunan; / Hem etti İzmir etrâfında muhtâriyyeti i'lân; / Liyod Corc [Lloyd George] 'aynı ifrîtlar gibi etmiş idi tuğyân; / Bin üç yüz...[20] (39) Yunan İstanbul'un işgâline olmuştu âmâde; / Fransızlar Çatalca hattını tuttu o esnâda; / Yunan'la İngiliz efkârı boş çıktı bu da'vâda; / Bin üç yüz...*

Temmuz 1922'de Yunanlılar, İstanbul'un işgaline niyetlense de İtilaf Devletleri'nin izin vermemesi üzerine⁴⁶ 30 Temmuz 1922'de İzmir İyonya Cumhuriyeti adı altında özerklik ilan etmişlerdir.⁴⁷ Lloyd George'u, cinlerin en zarar verici türlerinden olan ifrite⁴⁸ benzeten şair, Yunanlıların İstanbul'u işgale hazır olduklarını, Fransızların Çatalca hattını tuttuklarını, Yunan ve İngilizlerin isteklerinin boşa çıktığını belirtir ve 40. bendden itibaren Başkomutanlık Meydan Muharebesi'ni anlatmaya başlar:

3.5. Başkomutanlık Meydan Muharebesi – Büyük Taarruz

(40) *Geçerken böyle günler bir sürü lâf ü güzâflarla; / Ağustos yirmi beşti, oldu i'lân telgrâflarla; / Ta'arruz olduğu ihâm edildi hayli lâflarla; / Bin üç yüz... (41) Kapandı her taraf: tel yok, vapur yok, bir garîp hâlet; / Havâdis hep kesildi, arttı herkeste merak, hayret; / "Ta'arruz etti" Türkler dendi, çöktü düşmana dehşet; / Bin üç yüz...[21] (42) Üçüncü gün açıldı telgraflar, eyledi tebşîr; / Yunan sındı, edildi Afyon istihkâmı da teshîr; / Tam on beş günde istirdâd olundu kâmilin İzmir; / Bin üç yüz... (43) Bu dehşetli haber 'aksetti derhâl zîr ü bâlâya; / Şaşırdı İngiliz, Yunan, cihân dar geldi a'dâya; / Döküldü hayli Yunan askeri İzmir'de deryâya; / Bin üç yüz... (44) Bir uçtan Eskişehir'i, bir ucundan şehir-i 'Uşşâk'ı; / Tutan bir cephe-i harbin ateşle doldu âfâkı; / O gün 'âlem, tutuştu sandı dehrin günbed ü tâkı: / Bin üç yüz...[22] (45) Beş on günde edildi 'asker-i Yunan hep*

⁴⁵ Aristide Briand (ö.1932) biri Millî Mücadele (16 Ocak 1921-15 Ocak 1922) yıllarında olmak üzere on bir dönem başbakanlık yapmış Fransız siyasetçidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bernard Oudin, *Aristide Briand* (Paris: Tempus Perrin, 2016).

⁴⁶ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* (Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986), 559.

⁴⁷ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı...*, 556.

⁴⁸ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2007), 941.

tedmîr; / Kütahya, Eskişehir, Uşşak, Burusa, Magnisa, İzmir / Olundu feth ü teshîr; hâme 'âciz etmeden tasvîr: / Bin üç yüz...

Hakkı, 26 Ağustos-18 Eylül 1922 tarihleri arasında gerçekleşen Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin başlangıcı olan 25 Ağustos'ta telgraflarla taarruzun yapılacağı gizli bir şekilde bildirildiğini, her tarafın kapandığını, vapurun olmadığını, herkeste merak ve hayretin arttığını, Türkler taarruz etti denilerek düşmanın dehşete düştüğünü belirtmektedir. Mustafa Kemal Paşa, 30 Ağustos'a giden süreçte askerî faaliyetlerin öğrenilmesini engellemek ve taarruz haberi yayılmadan Yunan Ordusu'nu en kısa sürede mağlup etmek için İstanbul ve hatta bütün dünya ile Anadolu'nun iletişimi kesmiştir.⁴⁹ Şair, devamında üçüncü gün Yunan'ın kırılıp Afyon siperlerinin ele geçirildiğini, on beş günde İzmir'in tamamen geri alındığı haberini telgrafların müjdelediğini; bu haberin çok kısa sürede yayıldığını; İngiliz ve Yunan'ın şaşırıp dünyanın düşman gözüne dar geldiğini, Yunan askerinin İzmir'de denize döküldüğünü dile getirmektedir. Kırk dört ve kırk beşinci bentlerde şair, Eskişehir ve Uşak cephelerinde ufuklar ateşle dolunca, insanlar dünyanın kubbe ve kemerinin tutuştuğunu sanmışlar diyerek mübalağaya başvurur. Yunan askeri, beş on günde yok edilmiş, Kütahya, Eskişehir, Uşak, Bursa, Manisa, İzmir geri alınmış, kalem ise bunu anlatmaktan âciz kalmıştır. Şairin anlattığı olayların tarihî zemini şu şekildedir:

Yunan Ordusu Sakarya Muharebesi'nden sonra Eskişehir-Afyon doğrultusunda "aşılmaz" denilen bir tahkimat meydana getirmişti.⁵⁰ Buna karşın Türk tarafı da Yunan Ordusu'nu Anadolu'dan çıkarmak için hazırlıklar yapmaya devam ediyordu. Nitekim Türk tarafının harekât planı 1922 yılının yaz aylarının ilk günlerinde belli olmuştu. Buna göre Türk Ordusu Yunanlıların beklemediği bir yerden, Afyon'un güneybatısından taarruz edecekti. Burada 11 piyade tümeni ve 3 süvari tümeni (1. Ordu) görevlendirilmişti. Bunların vazifesi, düşmanın batıya doğru çekilmesine engel olarak kuzeye doğru hızla ilerlemektir. Afyon'dan Eskişehir'e kadarki cephe hattını da 7 Türk tümeni tutacaktı. Ağırlık merkezi Afyon'un kuzeyi olduğundan Eskişehir nispeten boş bırakılmıştı. Afyon'un doğusundaki 2. Ordu ise bölgedeki düşman birliklerini oyalayarak Yunanlıların Afyon'un güneyine olası kuvvet takviyesini önleyecekti. Süvari Kolordusu da düşmanın gerisine saldıracaktı.⁵¹ Yunanlıların bu saldırıya karşı tedbir almasını önlemek için İstanbul ile olan tüm iletişim kesilmiş, bu suretle Millî Orduda bir darbe olduğu düşünülmeye başlanmıştı. Taarruzun yapılacağı gece için Kemal Paşa, Çankaya'da bir davet tertip etmişti; ancak o, davete rahatsız olduğunu bildirerek katılmamıştı. Zira kendisi aslında cephede idi.

Harekât, 26 Ağustos 1922 sabahı topçuların baraj ateşiyle başladı. Yunanlılar, böylesi bir saldırıyı beklemedikleri için mevzilerinde tutunamayarak kuzeye doğru geri çekildiler. Yunanlılar, 2. Ordu'nun kuzeyden yaptıkları taarruzla daha da yıprandılar. Yorgun düşen bu birlikler son çare olarak batıya doğru geri çekilmeye çalışırken 1. ve 2. Ordu'nun takip kısılacı, Aslıhanlar bölgesinde kapanınca bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın Zafer Tepe'den yönettiği muharebe neticesinde çemberdeki Yunan birlikleri büyük ölçüde imha edildi. Daha sonra Başkomutanlık Meydan Muharebesi adını alan bu çarpışmalardan kurtulmayı başaran Yunan birlikleri, geri çekiliş esnasında yol üzerindeki tüm Türk köy ve kasabalarını yakarak çok sayıda insanı öldürdüler. Türk Ordusu'nun takibi (Büyük Taarruz) 9 Eylül'de İzmir'de sona erdiğinde Anadolu'da nerdeyse hiç savaşır

⁴⁹ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı...*, 597.

⁵⁰ Celâl Erikan, *100 Soruda Kurtuluş...*, 178-179.

⁵¹ Kemal Niş, *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Büyük Taarruz, (1-31 Ağustos 1922)*, C. 2, 6. Kısım, 2. Kitap (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995), 20-21.

durumda Yunan askeri kalmamıştı. İzmir'in geri alınışından kısa bir süre sonra şehir, Ermenilerce büyük oranda yakıldı.

Savaşın faturası Yunan tarafı için oldukça kabarıkta zira 32 bini esir olmak üzere 73 bin asker kaybettiler.⁵² Esirler arasında Yunan Ordusu Başkomutanı Triküpis, 4. Tümen Komutanı Dimaras ve 2. Kolordu Komutanı Digenis gibi önemli isimler vardı. Bu bozgunun sonra Yunan Ordusu'nda 11 Eylül 1922 Devrimi adı verilen bir askerî darbe meydana gelmiş ve yenilgiden sorumlu komutanlar yargılanarak idam edilmiştir.

Bıçakçızade, kırk beşinci bendin sonunda kalem bunları anlatmaktan âciz kalır demesine rağmen kırk altı ve altmış dördüncü bent arasında dinî ve hamasî bakış açısıyla olayları yazmaya çalışır:

(46) *Ne cevher var, İlâhî neslime bahş ettiğin kanda! / Bu heybet bu salâbet bence yok arslanda, kaplanda; / İki yüz bin mükemmel orduyu mahvetti bir ânda: / Bin üç yüz...*(47) *Benim neslim, inandım hem cihânlar eylesin îmân, / Cünûdullâh'dır bî-şek, bu hükmün nâtıkı Kur'ân, / İki yüz bin Yunan üç günde oldu hâk ile yeksân: / Bin üç yüz...*

Türk milletinin cesaretini vurgulayan şair, Allah'ın Türk milletine iki yüz bin askerden oluşan orduyu birden mahvedecek, aslanda ve kaplanda bulunmayan bir heybet ve kuvvet bahsettiğini belirtmektedir. Türk milletinin şüphesiz bir şekilde Allah'ın askerleri olduğunu, buna cihanların iman edeceğini, iki yüz bin Yunan askerinin üç günde toprağa karışmasının bunun delili olduğunu dile getirir. Şair, sözü Yunan, Ermeni ve Rumlara ve onları destekleyen İngilizlere getirir:

[23] (48) *Garîp bir kısmı var bu harbin, etmesin onu nisyân; / Yunan'la birleşip etti bütün Rûm, Ermeni tuğyân; / Ne cânlar yaktılar bunlar, ne yurtlar ettiler vîrân: / Bin üç yüz...*(49) *Yunan'la Ermeniler, Rûmlar bir leşker-i cellâd / Edip teşkil hem harb-i salîbe verdiler bünyâd; / Bu nâr-ı vahşeti hep İngilizlerdi eden ikâd; / Bin üç yüz...*(50) *Nihâyet Gayretullâha dokundu hep bu vahşetler; / Ser-i a'dâya yağdı hep feleklerden felâketler; / Musîbetler, belâlar, intikâmlar, türlü âfetler; / Bin üç yüz...*

Bıçakçızade, yaşananların garip yönleri olduğunu ve bunların unutulmaması gerektiğini, bütün Rum ve Ermenilerin Yunan'la birleşerek azgınlaştığını, birçok can yakıp yurdu yıktıklarını; bunların bir cellat ordusu olarak haç harbini (Haçlı Seferleri'ni) İngilizlerin desteğiyle canlandırmak istediklerini; ancak yaktıkları bu vahşet ateşinin gayretullaha dokunduğunu, düşman ordusunun başına feleklerden felaketler, musibetler, belalar, intikamlar ve türlü âfetler yağdığını dile getirmektedir. Rum, Ermeni ve Yunanlıların yaktıkları vahşet ateşinin karşılığında yapılanların gayretullaha dokunması dinî nitelikli bir tespittir.⁵³ Şaire göre Müslümanlara yapılan bu haksızlıklar, gayret-i İlahiyeye dokunmuş ve Rumlara, Ermenilere, Yunanlılara üzerine musibetler gelmiştir.

3.6. Rum, Ermeni ve Yunan Faaliyetleri

[24] (51) *Bütüin harp cephesinde ceş-i düşman târ u mâr oldu; / Bozuldu, kaçtı Yunan; Ermeni, Rum hâk-sâr oldu; / O gün gördüm cihân düşmanlara dârü'l-bevâr oldu: / Bin üç yüz...*(52) *O gün*

⁵² Celâl Erikan, *100 Soruda Kurtuluş...*, 243.

⁵³ Gayret kelimesinin çok gayretli anlamının yanında kıskanma anlamı da vardır. Allah, evliyasını sevmesinin yanında sevdiklerini de kıskanır, onlara ve dinine yapılan haksız ve kötü hareketler gayret-i İlahiyeye dokunur. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 4. bs. (İstanbul: Marifet Yayınları, 1999), 203.

Türk 'askeri tûfân gibi cûş u hurûş etti; / Bütün Rûm, Ermenî, Yunan şarâb-ı mergi nûş etti; / Kıyâmet koptu, Hakk'ın bahr-ı kahrı sanki cûş etti: / Bin üç yüz...(53) O pûlâd tenli, arslan kalpli Türk'e karşı, bî-iz'ân, / Bir iki yerde harbe cür'et etmek istedi Yunan; / Fakat ilk hamlede oldu perişân, dar gelip meydân: / Bin üç yüz...(54) Atıp topu, tûfengi bir yana bir hâl-i cinnette; / Dağıldı dağlara, kaçtı kemâl-i 'aciz ü zilletle; / Yunan'la İngiliz kahroldu; dünyâ gördü hayretle: / Bin üç yüz...(55) Bu dehşetli haber etrâfa saldı havf ile haşyet; / Döküldü yollara Rûm, Ermenî hâ'inleri semt semt; / Budur nankörlerin, zulmün cezâsı, bundan al 'ibret: / Bin üç yüz...(56) Bu esnâ-yı firârda yaktı Yunan geçdiği şehri; / Kusardı bir ateş hâlinde sanki içtiği zehri; / Bugündü, kahr-ı Yezdân dalgalandı, kapladı dehri: / Bin üç yüz...[26] (57) Bu hâlin bâ'isi bence, inan, hep İngiliz'dir hep; / Cihâna, zulm ü vahşet yağdıran hep İngiliz'dir hep; / 'Arab'la Ermenî, Rûm'u yakan hep İngiliz'dir hep: / Bin üç yüz...(58) Ateş yağdırdı top, tayyâre, bomba; san kıyâmettir! / Ölüm, süngü, kılıç, mızrak felâkettir, felâkettir! / Kovan küffârı kahr-ı Hak'tı; sanma başka âfettir: / Bin üç yüz... (59) Bu harp bir harp idi, çarpıştı bence küfr ile îmân; / Dü'ello etti gûyâ 'adl ü 'udvân, hak ile butlân; / Hilâl 'ezdi salîbi, zâhir oldu hikmet-i Kur'ân: / Bin üç yüz...[27](60) Kaçıp da kurtulanlar her taraftan doldu İzmir'e; / Kimi yandı, kimi deryâya düştü, kahr u tedmîre: / Ne tedbîr uydu takdîre, ne takdîr uydu tedbîre: / Bin üç yüz...(61) Karâr vermişti onlar katl-i 'âma Türk'ü, İslâm'ı / Ki isterlerdi Türk'ün kalmasını ne şânı, ne nâmı; / Ne oldu anlamak ister isen sırr-ı serencâmı: / Bin üç yüz...

Şaire göre düşman ordusu cephede dağılmış, Yunan kaçmış, Ermeni ve Rum toprağa karışmış; dünya, düşmanın gözüne cehennem olmuştur. Türk ordusu tufan gibi coşmuş, Rum, Ermeni ve Yunan ölüm kadehini içmiş, sanki kıyamet kopmuş, Allah'ın kahrı denizi coşmuştur. O çelik bedenli, aslan kalpli Türk'e karşı Yunan birkaç yerde akılsızca savaşmaya cesaretlendiyse de ilk hamlede meydan onlara dar gelmiştir. Delilik hâline benzer bir şekilde topu tüfeği bir kenara atıp acziyet ve zelillikle dağılıp dağlara kaçmışlar, Yunan ve İngiliz kahrolup hayret içinde kalmış; bu haber etrafa hızlıca yayılmış, Rum ve Ermeni hainleri korku içinde yollara dökülmüştür. Nankörlüğün ve zulmün cezası budur ve bundan ibret alınmalıdır. Şair, Yunanlıların yaptıklarını sıralar: Yunan kaçış esnasında geçtiği şehri yakmış, sanki içtiği zehri bir ateş hâlinde kusmuş, o gün Allah'ın kahrı dalgalanarak her yeri kaplamıştır. İsmail Hakkı, bu hâlin sebebinin, dünyaya zulüm ve vahşeti yağdıran, Arap'la Ermeni ve Rum'u yakanın hep İngiliz olduğunu dile getirir. Şair, savaş meydanının tasvirine de yer verir: Kıyamete benzer bir şekilde top, ateş; tayyare, bomba yağdırmıştır. Ölüm, süngü, kılıç ve mızrağı felakettir diyerek tekrar eden şair, kâfirleri kovanın Allah'ın kahrı, savaşın küfür ile iman çarpışması, adalet ile zulmün, doğru ile haksızlığın düellosu olduğunu belirtmiştir. Sonuçta hilal haçı ezmiş ve Kuran'ın hikmeti ortaya çıkmıştır. Kaçıp kurtulanlar İzmir'e dolmuş, kimi yanmış kimi denize düşmüş, takdir ve tedbir birbirine uymamıştır. Onlar (Rum, Ermeni, Yunan); İslâm'ı, Türk'ü, katletmeye karar vermiş, Türk'ün namı ve şanının kalmamasını istemiş, bu işin sonunun ne olduğunu anlamak istersen 1341'i hatırla demıştır. Şair, altmış ikinci bentte İzmir'de çıkan yangına değinir:

(62) Kılınc, kurşun inerken başına a'dâ-yı bî-dâdın, / Tutuştu İzmir'in kâfir mahallâtında da yangın;/ Bu sûretle idi kahr-ı Semûd'un, sonra da 'Âd'ın: / Bin üç yüz...[28] (63) Demirden hâneler, kâşâneler yandı, türâb oldu; / Ticâretgâh, kordon, kilise, banka hep harâp oldu; / Ser-i âb-ı emel kâfirlere artık serâb oldu: / Bin üç yüz...[28](64) Bu dehşetli harîkî Ermeniler ettiler îkâd; / Emel etmekte şehrin Türk olan aksâmını berbâd; / Çıkıp bir bâd ber-'aks oldu iş Hak'tan gelip imdâd: / Bin üç yüz...(65) Değil yangın, cehennemdi, tutuştu her taraf birden; / Bütün emvâl ü evlâdıyla yandı hayli Rum, Ermen; / Düşün kim yandı onlar, Türk'ü onlar yakmak isterken: / Bin üç yüz...

Zulmedici düşman başına kılıç ve kurşun inerken İzmir'in kâfir mahallelerinde yangın başlamış, Âd ve Semûd kavminin yok edilmesine benzer bir durum ortaya çıkmıştır. Şairin bu iki kavmi telmih yoluyla hatırlatmasındaki sebep, iki kavmin de Allah'ın kahrı ile yok olmaları sebebiyledir. Hz. Hud'un kavmi olan Âd, kendilerine gönderilen bir rüzgârla helâk olmuş;⁵⁴ Hz. Salih'in kavmi Semûd da bir deprem ve korkunç bir ses ile yok edilmişlerdir.⁵⁵ İzmir yangınında demirden evler köşkler yanıp toprak olmuş, ticarethaneler, kordon, kilise, bankalar yıkılmış, umutlarının kaynağı artık çöldeki vaha gibi olmuştur. Şehrin Türk olan kısımlarını yakmak isteyen Ermeniler, yangın çıkarmış; ancak Allah'ın yardımı ulaşarak rüzgâr tersine esmiş; cehennemi andıran, her tarafı tutuşturan bir yangın, Türkleri yakmak isteyen Rum ve Ermenileri, malları ve evladyla yakmıştır.

13-17 Eylül 1922'de Türk ordusunun İzmir'e girişi ile Ermeniler tarafından başlatılan bu yangın çok sayıda insanın ölümüne sebep olmuştur. Şair, tekrar "gayretullaha dokunmak" tabirini yineleyerek yaşananları anlatır:

[29] (66) *Fakat hâ'in de evvelce nice ma'mûreyi yaktı; / Yanarken mâl ü cân-ı müslimîne karşıdan baktı; / Onun da yanması sonra zuhûr-ı gayret-i Hak'tı; / Bin üç yüz...*(67) *Kalan Rûm, Ermenî toplandı bir nâ-hôş hâletle; / Yığıldı sâhile nâlân ü giryân fikr-i hicretle; / Vapurlar haftalarca çekdi bir hâl-i sefâletle: / Bin üç yüz...*(68) *Bu vak'a olmadı meşhûd bir târihte, bir yerde; / Bunu Yunan'la yaptı İngiliz, Rûm, Ermenîler de; / Cezâ cins-i 'amelden zâhir oldu bahr ile berde: / Bin üç yüz...*[30] (69) *Ne kaldı Ermenî ne Rûm*⁵⁶; *kovuldu hep sevâhilden; / Vatan tathîr olundu cümle erbâb-ı rezâ'ilden; / Haberdâr olmak istersen eğer gene mesâ'ilden: / Bin üç yüz...*

Ermenilerin çıkardığı bu yangının ilk safhasına dönen şair, Müslümanlar yanarken karşıdan yangını çıkaranların seyrettiğini, o sırada Hakk'ın gayretinin tekrar ortaya çıktığını belirtmiştir. İzmir'de kalan Rum ve Ermeniler ağlayıp inlemiş, haftalarca gemiler onları taşımıştır. İngiliz, Rum ve Ermenilerin yaptıkları karşısında yaşadıkları, hiçbir tarihte görülmemiştir. Ermeni ve Rumların sahilden kovuldukları, vatanın rezillerden temizlendiğini bildiren Bıçakçızade, İzmir'den sonra, İstanbul'un kurtuluşuna yönelik Millî Mücadele kahramanlarının, İtilaf Devletleri'ni Mudanya Ateşkes Antlaşması'na mecbur bırakmalarına değinir:

3.7. Mudanya Ateşkes Antlaşması

(70) *Kovup a'dâyı böyle, ordu tuttu bahri sür'atle; / Çanakkale'ye indi, pek büyük bir 'azm ü himmetle; / Emel İstanbul'u fetheylemekti kahr u kuvvetle: / Bin üç yüz...*(71) *Bu sûretle teşebbüs etti ordu ref'-i işgâle; / Sokuldukça sokuldu, bakmadı ne kîle ne kâle; / İtalyan'la Fransız, İngiliz şaştı bu ahvâle: / Bin üç yüz...*[31] (72) *Fakat İstanbul'a harben duhûlü ordunun, bî-şek, / Demekti İngiliz âmâlini işgâlini ezmek; / Bu üç devlet o gün yalvardı Türk'e, bil bunu gerçek / Bin üç yüz...*(74) *Koşuştı İzmir'e, bil, zırhlılarla çok siyâsiler; / Kemâl Paşa huzûrunda eğildi başlar yer yer; / Mudanya Konferansı 'akd olundu harbe verdi fer: / Bin üç yüz...*[32] (75) *Tulû' etti o gün şems-i zafer âfâk-ı İslâm'da / Mudanya nâmi çalkandı cihânda hem bu eyyâmda / Liyod Corc [Lloyd George] koltuğundan düştü, sarsıldı Bukingam'da [Buchkinghamda] / Bin üç yüz...*(76) *O gün*

⁵⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, C. 2 (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, Tarihsiz), 1039-1045.

⁵⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali...*, 1045-1049.

⁵⁶ Şair, burada bir buçuk hece değerindeki "Rûm" kelimesini bir hece değerinde okuyarak zihaf yapmıştır.

yükseldi Türk'ün nâm ü şânı tâ semâvâta; / O gün bir vecd-i şâdî geldi hep ahyâya, emvâta; / Sirâyet etti şâdî-i zafer hattâ cemâdâta: / Bin üç yüz...

Şair, düşmanın kovulduktan sonra ordunun, hızlı bir şekilde denizi kuşatarak İstanbul'u kurtarma amacıyla Çanakkale'ye indiğini, işgali ortadan kaldırmak için İtalyan, Fransız ve İngilizlerin şaşırıp kalacağı şekilde, hiçbir dedikoduya bakmadan hareket ettiğini, İngiliz'in tüm emellerini ezmek demek anlamına gelen, (BMM) ordunun, İstanbul'a savaşa girmesini engellemek için cesaretsiz ve çaresiz kalan üç devletin (İtalya, Fransa, İngiltere) Türk'e kimi zaman dalkavukluk, kimi zaman yarı tehdit, kimi zaman da faydasız ısrarla yalvardığını dile getirmiştir. Siyasiler, İzmir'e Kemal Paşa'nın huzuruna koşup önünde başlarını eğmişlerdir. Görüşmelerde Mudanya Konferansı yapılması kararlaştırılmış, savaş sonlanmıştır. Şair, yetmiş beş ve yetmiş altıncı bentlerde sevinç duygusunu açık bir şekilde gösterir: Zafer güneşi, İslam'ın semasında doğmuş, Mudanya ismi bu günlerde dünyada çalkalanmış, o gün Türk'ün namı ve şanı gökyüzüne yükselmiş, yaşayanlara ve ölümlere o gün bir mutluluk coşkusu gelmiş; hatta zafer mutluluğu cansız varlıklara bile sirayet etmiştir. Şair, edebî anlatımın içerisinde, Büyük Britanya'nın imparator ve imparatoriçeleri ve Kraliyet ailesinin Londra Westminster'deki konutu Buckingham'ın sarsılıp, Lloyd George'un koltuğundan düşüşünü de eklemeyi unutmaz.

Tarihî zemin şu şekildedir: İzmir'in geri alınışının ardından BMM orduları, işgal altındaki boğazlar bölgesini İngilizlerden almak için kuşatma harekâtına girişmiştir. Basın ve kamuoyunun İngiliz Hükümeti'ni yeni bir savaş istemekle suçlaması, Fransızların savaşa engel olmak istemeleri ve Britanya'nın İstanbul Yüksek Komiseri General Harrington'un da yeni bir savaşa karşı olması, hükümeti pes ettirmiştir. Mudanya Mütarekesi'ne giden süreçte Türk Ordusu'nun ilerleyişini ve olası bir savaşı engellemek için diplomatlar, Kemal Paşa ile görüşerek paşanın isteklerini kabule mecbur olmuşlardır.⁵⁷ 3 Ekim 1922'de Bursa'da Mudanya Ateşkes görüşmeleri başlamıştır. David Lloyd George liderliğindeki Liberal Parti, Türk İstiklal Harbi'ne Büyük Britanya'yı dâhil etmek isteyince, koalisyon ortağı Muhafazakâr Parti'nin desteğini kaybetmiş, 19 Ekim 1922'de hükümet düşmüştür.

(77) *Riyâset etti 'İsmet Paşa toplandı murahhaslar; / Nihâyet buldu üç beş günde hep iş'âr ü istiş'âr; / Bizim ârzûmuza tatbik olundu cümle-i efkâr; / Bin üç yüz...*[33] (78) *Girip İstanbul'a Re'fet Paşa*⁵⁸ *sâhib-'inân oldu; / Vatanperver olanlar, ben de gördüm, şâdumân oldu; / O eski Bâb-ı Âlî şimdi gözlerden nihân oldu: / Bin üç yüz...*(79) *İtalyan'la Fransız, İngiliz 'asker edip irsâl; / Edirnedden çıkardılar Yunan'ı, ettiler işgâl; / Çekildiler, giden kuvvetlere teslim edip derhâl / Bin üç yüz...*(80) *Bu yılda hâkimiyyet verdi millet kendine bizzât; / Ne varsa yıkdı, atdı gayr-ı 'asrî resm ile 'âdât; / Hilâfet, pâdişâh, sultânlık oldu cümle mensiyyât: / Bin üç yüz...*

Şair, üç beş günde sonuçlanan Mudanya görüşmelerine İsmet Paşa'nın⁵⁹ reislik ettiğini, kararların lehimize alındığını belirtmiştir. İstiklal Harbi'nin askerî safhasının Türk Ordusu'nun zaferiyle sonlandığını kabul eden İtilaf Devletleri'nin isteği üzerine Mudanya'da 3 Ekim 1922'de başlayan görüşmeler, 11 Ekim 1922'de anlaşmayla sonuçlanmış ve savaşın silahlı safhası sona

⁵⁷ Cevdet Küçük, "Misak-ı Milli", s. 82.

⁵⁸ Refet Bele'nin yaşamı için bkz. Halit Kaya, *Refet Bele Askerî ve Siyasi Hayatı (1881-1963)*, (İstanbul: Bengi Kitap Yayın, 2010).

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Atilla Çetin, "İnönü, Mustafa İsmet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXII (Ankara, 2000), s. 316-319.

ermiştir.⁶⁰ Şair; Refet Bele İstanbul'a girdiğinde vatanseverlerin mutlu olduğunu, bu olaya şahit olduğunu da eklemektedir. Bâb-ı Âli bu olaylardan sonra gözlerden uzaklaşmış (gizlenmiş); İngiliz, Fransız ve İtalyanlar önce Yunan'ı Edirne'den çıkarmış, kendi kuvvetlerini de bir süre sonra çekmiş, bütün yaşananlardan sonra millet, hâkimiyeti kendisine vermiş, çağdaş olmayan ne varsa yıkıp atmış, hilâfet, padişah ve sultanlık unutulmuştur. Mudanya Mütarekesi'nde alınan karar gereği, Doğu Trakya'dan Yunan birlikleri çekilmiş, geçiş sürecinde önce bir süre Fransız birlikleri şehirde kalmış, daha sonra da 25 Kasım 1922'de şehre Türk Ordusu girerek işgali sonlandırmıştır.

Hakkı, seksen üç bentten oluşan murabbain son üç bendinde Lozan görüşmelerine kısa bir yer ayırır.

3.8. Lozan Konferansları ve Lozan Antlaşması

[34] (81) *Bitince böyle işler sulha 'âlem i'tikâd etti; / Lozan şehrinde bir sulh konferansı in 'ikâd etti; / "Musul'dan İngiliz çıksın" denince insidâd etti: / Bin üç yüz...*(82) *Yapıldı sonra bir sulh-ı zafer 'indimde Şehnâme; / Musul ihlâsı lâkin oldu ta'lik başka eyyâma; / Erer elbet onu tahlîs ile Türk 'azmi itmâma: / Bin üç yüz...*(83) *Unutma bunları, her kıt'a bir târîhe 'üvândır; / Unutma bunları, her kıt'a Türk'e zîver ü şândır; / Silâh u 'azmine Türk'ün bütün 'âlem senâhândır: / Bin üç yüz...*

Bıçakçızade'ye göre işler böyle bitince dünya barışa inanmış, Lozan'da bir barış konferansı toplanmış, İngilizlerin Musul'dan çıkması söylendiğinde kesintiye uğramıştır. Şairin ele aldığı Lozan Konferansı'nın tarihî zemini şu şekildedir:

Kurtuluş Savaşı'nın silahlı safhası Mudanya Mütarekesi ile sona erince yeni Türk devletinin varlığının uluslararası seviyede tescili için bir antlaşma imzalanması gerektiği bilinmekteydi. Müttefik devletler, 27 Ekim 1922'de Ankara Hükümeti'ni bir barış antlaşması imzalamak üzerine tarafsız bir ülke olan İsviçre'nin Lozan kentine davet etmiştir. Buna karşın aynı daveti, İstanbul Hükümeti'ne de göndermişlerdir. Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa da Ankara'ya çektiği telgrafta Türk milletinin istikbali için birlikte konferansa gitmeyi teklif etse de BMM'de konu reddedilmiş, ayrıca Dr. Rıza Nur ve yetmiş sekiz milletvekilinin meclise verdikleri önerenin kabulüyle 1 Kasım 1922'de BMM tarafından saltanat resmen kaldırılmıştır. Böylece Lozan'a sadece Ankara Hükümetinin gitmesi sağlanmıştır. İlk olarak Rauf (Orbay) Bey Lozan'a baş delege olarak gitmek istese de Ankara'nın isteğiyle Hariciye Vekili sıfatıyla İsmet (İnönü) Paşa'nın başkanlığında bir heyetin gitmesi kararlaştırılmıştır. Heyette baş delege İsmet Paşa olmak üzere Dr. Rıza Nur ve Hasan (Saka) Bey'den oluşan üç delege, yirmi dört danışman, bir genel sekreter, bir tercüman, iki kâtip, sekiz sekreter ile İsmet Paşa'nın iki yaveri bulunmuştur. 13 Kasım'da başlatılması düşünülen görüşmeler, 20 Kasım'da başlayabilmiştir. Görüşmelerde İngiltere (Baş Delege Lord Curzon), Fransa, Japonya, İtalya; gözlemci olarak Amerika Birleşik Devletleri; katılımcı ünvanıyla (Türkiye hariç) Yugoslavya, Yunanistan, Romanya; Boğazlar meselesi için Sovyetler Birliği, Bulgaristan ve ticarî görüşmeler adına Portekiz ve Belçika bulunmuştur. Konferansta Türk tarafının, kapitülasyonların kaldırılması ve doğuda kurulmaya çalışılan Ermeni devletine engel olmak merkezinde taviz vermeyeceği başlıca iki konu vardı.⁶¹ İngiltere'nin başını çektiği bloğun amacı ise artık savaşların sona ermesi ve Doğu'da büyüyen bir tehlike olan Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye ile iyi ilişkiler kurarak Boğazlar'ın güvenliğini sağlamaktır.⁶² Lozan Barış Konferansının birinci

⁶⁰ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali...*, 726.

⁶¹ Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I (1922-1923)* (Ankara: TTK Basımevi, 1990), XIV.

⁶² Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I...*, 117.

dönemi sayılabilecek 20 Kasım 1922 – 4 Şubat 1923 tarihlerinde azınlıklar, boğazlar, patrikhane ve kısmen de kapitülasyonlar konusunda anlaşma sağlanmış; ancak Batı Trakya, Musul, adli kapitülasyonlar, Boğazlar’ın silahsızlandırılması meseleleri çözüme kavuşturulamamıştır. Bu anlaşmazlıklar nedeniyle görüşmelere 4 Şubat’ta resmen ara verilmiştir. Bıçakçızade de 81. bendde bu kesintinin sebebinin Türk tarafının “Musul’dan İngiliz çıksın” sözüne bağlamaktadır.

Türk heyeti, bu arada Türkiye’ye dönerek Ankara ile söz konusu durumu ve yapılacakları görüşme fırsatı elde etmiştir. Nitekim İsmet Paşa; Mustafa Kemal Paşa, Rauf Orbay (ö.1964) ve Ali Fuat Cebesoy’la (ö.1968) 20 Şubat tarihinde bir toplantı yapmış ve bir dizi karar almıştı. Toplantıdan çıkan kararlardan en önemlisi de ara seçimlere gidilerek inkılaplara destek olacak bir meclis meydana getirmektir. Tarafların yaptıkları değerlendirmelerin neticesinde 23 Nisan 1923’te ikinci kez başlayan görüşmeler, 24 Temmuz 1923’te Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır.⁶³ Batı Trakya’nın Yunanistan’a bırakılması, Musul sorunu, 12 Adalar, Boğazlar, Patrikhane’nin İstanbul’da kalması dışında tüm konu başlıklarında Türk tarafı masadan istediğini alarak kalkmıştır. Bıçakçızade, İran’ın millî destanı *Şehnâme*’yi zikrederek, bu anlaşmayı Türk’ün *Şehnâme*’si olarak adlandırmıştır.

3.9. Musul

Şair, Musul’un elde edilmesinin başka bir güne ertelendiğini,⁶⁴ Türk’ün amacının onu kurtarmakla tamamlanacağını söyleyerek beklentisini dile getirmektedir.⁶⁵

Lozan’da Musul Sorunu çözülememiş, bu meseleyi İngiltere ve Türkiye’nin kendi aralarında çözmeleri kararlaştırılmıştır. 19 Mayıs 1924 tarihinde Türkiye ve İngiltere arasında İstanbul’da Haliç Konferansı düzenlenmiştir. Fethi (Okyar)’ın TBMM’yi temsil ettiği konferansta İngiltere’nin kabul edilemez istekleri ve sorunu ısrarla Milletler Cemiyeti’ne taşıma ısrarı nedeniyle sonuç alınmadan 5 Haziran’da konferans dağılmıştır.⁶⁶ Bu kez 6 Ağustos’ta Musul petrolünün yasal sahibi ünvanını elde etmek için konuyu Milletler Cemiyeti’nin gündemine getiren İngiltere, nüfuzu nedeniyle bir yıl kadar süren görüşmeler neticesinde arzu ettiği kararı Milletler Cemiyeti’nden almayı başarmıştı.⁶⁷ Hem İngiltere hem Milletler Cemiyeti Türkiye’nin ciddi bir protestosuyla karşılaşmıştır. Türkiye, her ne kadar bölgede hak sahibi olma iddiasını sürdürse de ülke içindeki Şeyh Sait İsyanı, Musul yöresindeki Nusayri İsyanları ve bu ikisinin orduya getirdiği yükün devamında İngiltere ile sıcak savaştan kaçınmak istenmesi nedenleriyle haklarından feragat etmek mecburiyetinde kalmıştır.⁶⁸ 5 Haziran 1926 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşması ile Türkiye-

⁶³ Şerafettin Turan, “Lozan Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVII (Ankara, 2003), s. 214-217.

⁶⁴ Bıçakçızade, Musul’un elde edilmesini “موصول اخلصی” olarak yazmıştır. خلس fiilinin “elde etmek” şeklinde kullanımı pek karşılaşılan bir durum değildir. Bu anlam için bkz. Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Part 2 (Beyrut: Librairie du Liban, 1968), 784. Kelime metindeki yazılışının aksine اخلص şeklinde düşünüldüğünde “hâlis ve pâk etmek” anlamını düşündürür. Doktor Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. 1 (İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzi, 1305), 28. Bu kelime اخلص şekliyle de iflas etme, zarar etme; müşteriye aldatma, kandırma anlamlarına gelmektedir: İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara: Yargı Yayınevi, 2006), 703.

⁶⁵ 82. bendin üçüncü mısraındaki “Bir kimseye halas vermek, kurtarmak ve halas etmek ve bir şeyin hulasasını almak” anlamındaki kelime تخليس şeklinde yazılmıştır. Doktor Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, s. 250. Bu şekilde yazım, bir önceki mısradaki geçen اخلص sözcüğünün yanlış yazılmış olabilme ihtimalini akla getirmektedir.

⁶⁶ Sezen Kılıç, “Musul Sorunu ve Lozan”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24/LXXI (2008): 330.

⁶⁷ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, C. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 264-265.

⁶⁸ H. Bülent Demirbaş, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi* (İstanbul: Arba Yayınevi, 1995), 87-92.

Irak sınırı, Millet Cemiyeti'nin planladığı şekilde çizilmiş ve Türkiye için Musul meselesi kapanmıştır.⁶⁹ Bıçakçızade'nin bahsettiği Musul Sorunu da lehimize olmasa da çözülmüştür.

Bıçakçızade, son bentte de her bir kıtanın, bir tarihe ünvan, Türk'e süs ve şan olduğunu, bütün dünyanın da Türk'ün silah ve çabasını övdüğünü belirterek şiirini tamamlamıştır.

Sonuç

Tarih-i Zafer, İstanbul'un işgalinden Lozan Barış Konferansına giden 1919 – 1923 arasındaki tarihî olayları şiirleştiren bir metindir. Olaylara birebir tanık bir şahsiyetin kaleminden çıkan eser, Millî Mücadele'nin insanlar üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Olayların merkezindeki şairin kaleminden Millî Mücadele'nin ve Mustafa Kemal Paşa'nın nasıl algılandığı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Padişahın yabancıların elinde esir olması, isim verilmeden Şeyhülislam'ın Millî Mücadele kahramanları aleyhine verdiği fetva şiddetle eleştirilmiş ve Damat Ferit'in ismi de anılarak ağır ifadeler kullanılmıştır. Mekke Emiri'nin ve Arapların isyanına değinen şairin hayal kırıklığı ve kızgınlığı hissedilir. Yaşananların ardında İngilizleri gören şair, Llyod George'un yaptıklarına özel bir yer ayırarak onu ifrite benzetir. İnönü Savaşları, Sakarya Meydan Muharebesi ve Büyük Taarruz'u zafere yakışır şekilde ele alan şair, Mudanya Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Refet Bele'nin İstanbul'a gelişini gözleriyle gördüğünü belirtir. Lozan Konferansları ile de şiirini tamamlar. Manzumede Yunan, Rum ve Ermenilerin faaliyetlerinden bahseden şair, onların başlarına gelen felaketleri dinî temelli açıklar. Yaşananların unutulmayıp zihinlerde sürekli kalması amacıyla yazılan eser, tarih ve edebiyat metinlerinin birbirinden istifadesinin zorunlu olduğunu açık bir şekilde gösteren önemli örneklerdendir. *Tarih-i Zafer*'i zafername türünün son örneklerinden saymak mümkündür.

Kaynakça

- Akçakayalıoğlu, Cihat ve Selim Turhan. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi 1. Kısım, C. 2*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1963.
- Akkor, Mahmut. “Çanakkale Cephesi'nden Mısır'a Götürülen Türk Esirleri”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3/1 (2018).
- Akkuş, Metin. *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası Edebî Türler ve Tarzlar*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2007.
- Aksoyak, İsmail Hakkı. *Gelibolulu Mustafa Âlî Divan I-II-III*, Sources of Oriental Languages and Literatures. USA: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C. 1, 3. bs. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Apak, Rahmi. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Birinci - İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921)*, 3. Kısım, C. 2. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999.
- Bardakçı, Murat. *Şahbaba*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1998.

⁶⁹ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C.1 (Ankara: TTK Yayınları, 1983), 304-320.

- Bıçakçızâde İ. Hakkı. *Tarih-i Zafer*. İzmir: İzmir Tayyare Cemiyeti, 1341.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, C. 2. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, Tarihsiz.
- Canım, Rıdvan. *Divan Edebiyatında Türler*, 5. bs. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Çetin, Atilla. "İnönü, Mustafa İsmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII (Ankara 2000), ss. 316-319.
- Demirbaş, H. Bülent. *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi*. İstanbul: Arba Yayınevi, 1995.
- Demirel, Mustafa. *İbn-i Kemâl Dîvân, Tenkidli Metin*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1996.
- Demirel, Mustafa. *Kemâl Paşa-zâde (Şemse'd-dîn Ahmed Bin Süleymân) Yûsuf u Zelîhâ (Süleymaniye, Lala İsmâil Efendi 621)*, Sources of Oriental Languages and Literatures, USA: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Sicill-i Umûmî*, DH.SAİDd, 5/186.
- Erkal, Şükrü. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*. C. 6. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978.
- Erikan, Celâl. *100 Soruda Kurtuluş Savaşımızın Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1971.
- Ertuna, Hamdi. *Türk İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar*. Ankara: Genelkurmay Yayınları, 1974.
- Gökçek, Fazıl. "Bıçakçızade İsmail Hakkı, Hayatı ve Eserleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 11 (İzmir 2004): 129-145.
- Gökçek, Fazıl. *İzmirli Gazeteci ve Yazar Bıçakçızade İsmail Hakkı*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Pıştina Kent Arşivi, 2016.
- Görgülü, İsmet. *On Yıllık Harbin Kadrosu 1911-1922*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz I. İstanbul: MEB Yayınları, 1969.
- İpşirli, Mehmet. "Dürrîzâde Abdullah Beyefendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, X (Ankara 1994), ss. 36.
- Harman, Ömer Faruk. "Nûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIII (Ankara 2007), ss. 224-227.
- Harman, Ömer Faruk. "Yâfes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII (Ankara 2013), ss. 174-175.
- Hart, Basil Liddel. *Birinci Dünya Savaşı*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Karacan, Turgut. *Sâbit Zafernâme*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 1991.
- Karimov, Hatice. "Orta Asya'da Rusya ve İngiltere," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 124/ CCXLIV (2020): 237-240.
- Kaya, Halit. *Refet Bele Askerî ve Siyasi Hayatı (1881-1963)*, İstanbul: Bengi Kitap Yayın, 2010.
- Kılıç, Sezen. "Musul Sorunu ve Lozan", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 24/LXXI (Ankara 2008): 319-340.

- Kuzgun, Şaban. “Hâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XV (Ankara 1997), ss. 395-396.
- Küçük, Cevdet. “Damat Ferit Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII (Ankara 1993), ss. 436-439.
- Küçük, Cevdet. “Misak-ı Milli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX (Ankara 2020), ss. 173-175.
- Lane, Edward William. *An Arabic-English Lexicon*, Part 2. Beyrut: Librairie du Liban, 1968.
- Levend, Âgah Sırrı. *Gazâvatnâmeler ve Mihâloğlu Ali Bey'in Gazâvatnâmesi*. Ankara: TTK Yayınları, 1973.
- McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün Müslüman Osmanlıların Etnik Kıyımı: 1821-1922*, 2.bs. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Niş, Kemal. *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Büyük Taarruz, (1-31 Ağustos 1922)*, 6. Kısım, 2. Kitap, C. 2. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.
- Oudin, Bernard. *Aristide Briand*. Paris: Tempus Perrin, 2016.
- Oran, Baskın. *Türk Dış Politikası*, C. 2. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Özcan, Azmi. “Şerîf Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVII (Ankara 2010), ss. 585-586.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3. Ankara: MEB Basımevi, 1993.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.
- Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi, 2006.
- Parmaksızoğlu, İsmet. “Kemâl Paşa-zâde”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, VI (İstanbul: 1977), ss. 561-566.
- Remzi, Doktor Hüseyin. *Lugat-ı Remzi*, C. 1. İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzi, 1305.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. 5. İstanbul: Mihran Matbaası, 1314.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2007.
- Saraç, M. A. Yekta. “Kemalpaşazâde, Edebî Şahsiyeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV (Ankara 2002), ss. 244-245.
- Sarihan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*. Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986.
- Selek, Sabahattin. *İstiklâl Harbi, Yeni Türk Devletinin Kuruluşu*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1965.
- Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali*, C. 2, 8.bs. İstanbul: Kastaş Yayınevi, 1987.
- Sona, Fatih. *Osmanlı Şairlerinin Divanlarında Fetihler-Zaferler (18. yy.)*, 2.bs. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019.
- Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. 1. Ankara: TTK Yayınları, 1983.

şimşir, Bilâl N. *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*. Ankara: TTK Basımevi, 1990.

Taşpınar, İsmail. “Sâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (Ankara, 2009), ss. 60-61.

Timural, Ahmet, Rauf Atakan, Aliřan Berkday, Cevdet Timur, *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, 5. Kısım 2. Kitap. C. 2*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1973.

Tolon, Ahmet Hurşit. *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Antlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*. Ankara: AKM Yayınları, 2004.

Turan, şerafetin. “Lozan Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII (Ankara 2003), ss. 214-217.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. 4.bs. İstanbul: Marifet Yayınları, 1999.

Willmore, John Selden. *The Story of King Constantine: A Revealed in the Greek White Book*. South Carolina: Bibliolife Publisher, 2019.